

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ

THE CONSTITUTIONAL BASIS OF REGULATION OF LAND RELATIONS IN THE PERIOD OF KHRUSHCHEV'S THAW

Бурдін М.Ю.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ*

У статті здійснено критичну рефлексію проведених у період хрущовської відлиги державно-правових реформ у галузі сільського господарства. Простежено, що відбулась реструктуризація внутрішніх взаємовідносин виробників сільськогосподарської продукції у межах колгоспів і радгоспів та їх зв'язків з іншими суб'єктами господарювання. Під час реформ було скасовано правові обмеження селян та запроваджено правові норми, що сприяло розвитку сільського господарства, його продуктивних сил.

Ключові слова: державно-правові реформи, суб'єкти господарювання, земельні відносини, хрущовська відлига.

В статье осуществлена критическая рефлексия проведенных в период хрущевской оттепели государственно-правовых реформ в области сельского хозяйства. Прослежено, что состоялась реструктуризация внутренних взаимоотношений производителей сельскохозяйственной продукции в рамках колхозов и совхозов и их связей с другими субъектами хозяйствования. Во время реформ было отменено правовые ограничения крестьян и введен правовые нормы, что способствовало развитию сельского хозяйства, его производительных сил.

Ключевые слова: государственно-правовые реформы, предприятия, земельные отношения, хрущевская оттепель.

The article made a critical reflection of the state-legal reforms in the agriculture made during the Khrushchev Thaw. It is observed that there was a restructuring of internal interrelations of agricultural producers within kolkhozes and sovkhoses and their relations with other economic entities. During the reforms, legal restraints of peasants were abolished and legal standards were introduced that contributed to the development of agriculture and its productive forces.

Key words: state-legal reforms, economic entities, land relations, Khrushchev Thaw.

Постановка проблеми. Актуальність теми цього дослідження зумовлюється тим, що в історіографії державно-правових реформ періоду хрущовської відлиги дається, як правило, феноменологічний аналіз подій і фактів, що характеризуються більшою мірою статикою, а не динамікою у їхньому розвитку. Саме тому потрібно дослідити державно-правові засади регулювання земельних відносин у цивілізаційно-правовому концептуальному вимірі, щоб статистика подій і фактів набула ціннісно-світоглядного розуміння розвитку сільського господарства України у двополосному культурно-правовому вимірі – європейському і російському.

Виклад основного матеріалу. Українська державно-правова система другої половини ХХ ст. у галузі сільського господарства зазнала істотних змін. Їх початком став виступ М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС, де він дав нищівну критику методів державного управління сталінського режиму. Звернімо увагу на те, що «сталінська війна проти України ... була вдвічі ефективнішою, ніж жажливо криваве

німецьке вторгнення й окупація», про що свідчать такі дані: загальна кількість росіян, які померли за чотири роки війни, за різними оцінками складає 12–21 млн., Сталін за один тільки рік і в самій Україні знищив близько 8 млн. [1, с. 467]. Ключовим поняттям у звіті М. Хрущова був «культ особи Й. Сталіна». У «таємній доповіді» М. Хрущова визнавалось, що Й. Сталін чинив злочини як нібито «хворобливо підозрілива» людина. Такий акцент М. Хрущова був насправді формою зняття із себе та інших членів Політбюро ЦК КПРС політичної відповідальності за терор, який здійснювався у СРСР, особливо щодо українського селянства. Х. Арендт вважає, що приголомшливі визнання злочинного характеру сталінського режиму приховували набагато більше, ніж виявляли. До жертв першої п'ятирічки (1928–1933 рр.), яких за різними оцінками було від 9 до 12 мільйонів, слід додати жертв «великої чистки» – до 3 мільйонів страчених, а також від 5 до 9 мільйонів заарештованих і засланих. Проте всі ці оцінки не сягають справжньої чисельності. Вони не врахо-

вують жертв масових страт, про які нічого не було відомо доти, доки німецька окупаційна влада не виявила масове поховання у м. Вінниці, що містило тисячі тіл страчених у 1937–1938 рр. [1, с. 18].

Хоча М. Хрущов не схвалював терористичні методи сталінського режиму, проте він не відкидав ідеї абсолютного підпорядкування партійним органам державних інститутів радянської влади, тобто партійна диктатура була основою радянського життя, і М. Хрущов від неї не відмовлявся. М. Попович пише, що це був «романтичний консерватизм Хрущова», або «комуністичний фундаменталізм» [2, с. 600]. Можемо стверджувати, що М. Хрущов був справді «романтиком» у поглядах на подальший розвиток сільського господарства СРСР та форми і методи керівництва цією важливою галуззю суспільного виробництва. Переважна більшість керівництва партії і радянських органів влади усвідомлювала, що колгоспи з тими інститутами заробітної плати, які склалися на той час, не можуть забезпечити подальший розвиток сільськогосподарського виробництва, а тому потребують реформування. При цьому реформаторська діяльність була цілком і повністю переведена в політичне русло, тобто віддана цілковито до партійних органів.

Зазначимо, що з початком війни з території України було евакуйовано не лише заводи з виробництва сільськогосподарської техніки, а й науково-дослідні інститути, станції, лабораторії, а також відбулось масове переміщення елітного поголів'я сільськогосподарських тварин. Крім того, залишаючи Україну під владою нового окупанта – Німеччини, більшовики свідомо руйнували все, що тільки встигали зруйнувати. Тож після війни Україна залишилась практично без техніки, поголів'я худоби і навіть живої тяглової сили. Село було майже без працездатних чоловіків. Для того, щоб скласти уявлення про збитки, які завдала Друга світова війна, що її розв'язав Й. Сталін зі своїм політичним союзником Гітлером, слід навести такі дані: на момент звільнення від німців (початок 1944 р.) в Україні з кількості худоби в 1940 р. залишалось рогатої худоби – 30,8%, свиней – 8,4%, овець та кіз – 11,8%, коней – 17,3%. Окупанти пограбували 56 тис. тракторів, 24 тис. комбайнів, 12 млн. т сільськогосподарських продуктів, а також дуже багато інших цінностей. Після війни значна кількість худоби і машин, вивезених з окупованої України в Росію, не була повернута, а те, що було повернуто, зображувалось як допомога Росії «братнім республікам», як доказ «братньої дружби і жертвовної участі в тяжкій долі тих республік». Узагалі, «поновивши окупацію України, Москва в ці перші роки ставилась до неї, як до завойованої країни, витягуючи з неї все, що тільки було можливо» [3, с. 340–341].

Після війни на деякий час Україна перестала бути країною суцільної колективізації: створені примусово колгоспи розпались, поновилося приватне селянське господарство. Зростання ваги приватного ринку, а отже, й присадибного господарства, зміцнило економічну незалежність селянства від колгос-

пів. Це позначилось передусім на участі селянства в колгоспних роботах. Небажання працювати задарма набуло масового характеру. В багатьох відновлених колгоспах кількість колгоспників, що виконували обов'язкову норму трудоднів, не перевищувала 25% загального числа працездатних, а тих, що взагалі брали участь у суспільному виробництві, нараховувалось лише 40%. Тож після війни Москва розпочала колективізацію наново за допомогою тих самих жорстоких заходів примусу і насильства, зокрема масових заслань у концентраційні табори. В західних областях України колективізація проходила в умовах «жорстокої класової боротьби з куркульством і з українським буржуазним націоналізмом» [4, с. 524].

У лютому 1947 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), що схвалив постанову «Про засоби піднесення сільського господарства у повоєнному періоді». Суть її зводилась до того, щоб посилити обов'язковість праці в колгоспі, застосувати, як і в промисловості, «сдельщину» (відрядність), тобто оплату від кількості зробленого. Начислення трудоднів проводилось не за час роботи, а за її виконану кількість. Але й ці нараховані трудодні не ставали підставою для оплати. «Підлягаючими оплаті вважаються не всі нараховані впродовж року трудодні, а лише затверджені загальними зборами» [5, с. 22]. Нова система оплати праці породила явище різних форм фальшування результатів господарської діяльності колгоспів. У цьому безпосередньо було зацікавлене керівництво колгоспів, яке намагалось применшити план, приховати недобір продукції, сфальшувати її обчислення тощо.

У 1950 р. було проведено укрупнення колгоспів. Як стверджує К. Кононенко, «саме укрупнення, попри всі розмови про більш рентабельне використання техніки у великому господарстві, про скорочення невиробничих витрат тощо, – не було самоціллю. Фактично ставилось питання про новий етап колективізації, про перехід до дальшої стадії усупільнення» [3, с. 347]. За допомогою укрупнення колгоспів радянська влада намагалась вирішити два основні завдання. По-перше, в умовах усе зростаючих вимог до сільського господарства на потреби подальшої індустріалізації й озброєння необхідно було розв'язати кризу сільськогосподарського виробництва, зумовлену колективізацією. По-друге, укрупнення колгоспів давало змогу посилити партійне керівництво ними, що уможливлювало збереження централізму, подальше обмеження національних республік. Вважалось, що призначивши головами укрупнених колгоспів комуністів та зміцнивши їх створенням парторганізацій у колгоспах, можна буде забезпечити більш старанне виконання вимог ЦК. Як писали про це газети, «укрупнення колгоспів дозволило скріпити керівні кадри в колгоспах», «тепер у кожному колгоспі є партійна низова «ячейка», завдяки чому зміцнилось керівництво колгоспами» і т. д. [6, с. 33]. В Україні перед укрупненням нараховувалось 33 653 колгоспи. В 1950 р. ця кількість знизилась до 19 295, у 1956 р. їх стало 15 404, у 1958 р. в Україні було 13 192 колгоспи з

5 569 тис. селянських дворів [7, с. 283]. Але укрупнення колгоспів не розв'язало кризи сільськогосподарського виробництва, яка позначилась на всій економіці СРСР.

У грудні 1958 р. відбувся пленум ЦК за участю не лише членів ЦК, а й запрошених фахівців, присвячений виключно сільському господарству. І в доповіді М. Хрущова, й у всіх інших виступах промовців жахливий занепад сільського господарства до початку нових реформ не тільки не приховувався, а, навпаки, навмисно підкреслювався, щоб у такий спосіб посилити враження від здобутих успіхів. Але характеризуючи стан сільськогосподарського виробництва, ні М. Хрущов, ані хто інший з учасників пленуму не торкнулись найголовнішого, а саме стану селянина. «Всі наводять дані про забезпечення кожної голови худоби концентрованими, соковитими і грубими кормами раніше й тепер, але всі мовчать, як забезпечувалась людина за її працю прожитковими засобами». Показовим є «один із багатьох прикладів»: на 1953 р. колгоспники одержали на трудовень 35 коп. грішми і 250 гр. збіжжя. На з'їзді письменників М. Хрущов визнав, що місячного заробітку в сумі 600 руб. на родину або 150 руб. на особу не може вистачити на проживання. Проте колгоспники не мали і половини цього [3, с. 355–356].

У цей період система колгоспної роботи та її оплати залишалася практично без змін, але забезпечення селян дещо покращилось за рахунок зменшення оподаткування присадибних господарств – цього другого, після колгоспів, джерела здобуття селянами засобів існування, тісно пов'язаного з товарним ринком. У постанові вересневого пленуму ЦК 1953 р. зазначалося, що «партійні радянські органи повинні повністю покінчити з шкідливою практикою утиску колгоспників щодо худоби, яка перебуває в її особистій власності ..., бо приватне тваринництво є важливим засобом підвищення матеріального добробуту селянства» [8, с. 17]. З цією метою скасовувалась уся заборгованість колгоспників у натуральній здачі державі продуктів тваринництва за попередні роки. Майже вдвічі зменшувалась загальна сума нового податку. Але при цьому оподаткування залишалось ще дуже високим: податок із примітивного присадибного господарства майже дорівнював гуртовому доходу високомеханізованого господарства [3, с. 362].

Подальша політика М. Хрущова сприяла відродженню українського села. За перші п'ять років його перебування при владі в українському селі було використано вдвоє більше коштів, ніж за попередні роки радянської влади разом узяті. Крім цього, зросли державні заготівельні ціни на зерно і продукцію тваринництва, було переглянуто і питання оплати праці колгоспників. Якщо у попередні роки селянин мусив працювати за трудовні, то з 1957 р. впроваджено щомісячне авансування [9, с. 42]. У середньому за місяць колгоспник отримував за кожний вироблений трудовень по 2,5 кг зерна і 3 крб. – мізерну, але виплату [10, с. 71]. У 1956 р. скасовується кримінальна відповідальність за неви-

конання мінімуму трудовнів. У 1958 р. колгоспники одержали паспорти, що звільнило їх від багаторічної залежності від колгоспу [11, с. 439].

Державно-правові реформи в сільському господарстві в постсталінську добу фіксують генезу і розвиток політико-правових та соціально-економічних інститутів, що тісно пов'язані з унормуванням оплати праці в сільськогосподарському секторі економіки. Це була нагальна потреба, оскільки в колгоспах на той час правовий та соціально-економічний статус колгоспника практично був в оцінці його праці знівельований, що нагадувало земельні відносини російської общини і закріпаченого селянства. Ось чому запровадження грошової оплати колгоспників вимагало врахування, по-перше, якості і кількості праці; по-друге, виробничої кваліфікації за обсягами виробленої продукції. Реформування земельних відносин у період хрущовської відлиги потребувало істотних інституційних змін як у правовій системі, так і в соціально-економічній і навіть політичній та моральній. У цьому контексті помітною була тенденція запровадження нових інститутів у сільськогосподарському виробництві, які на той час набули усталеності в європейській цивілізаційно-правовій культурі. Це насамперед оплата праці за єдиною одиницею виміру праці – монетарною.

Слід нагадати, що в ході реформування земельних відносин держава як центральний інститут політичної системи раніше зосереджувала провідні суспільні інтереси в річище самої держави, згодом значна частина соціально-економічних інтересів, які були основними засадами мотивації виробничої діяльності всіх працівників, була перенесена в низові ланки державного, партійного і господарського управління. Ця тенденція цілком і повністю узгоджувалась із теорією неолібералізму. Дж. Ролз вважав, що державно-правові інститути мають бути побудовані так, щоб «панівні інтереси людей спонукали їх діяти в такі способи, що сприяли б соціально бажаним цілям. Поведінка індивідів ... має бути скординована для досягнення таких результатів, які ... були б найкращими з точки зору соціальної справедливості» [12, с. 97]. Можемо стверджувати, що домінуючим концептом реформування земельних відносин, розпочатих М. Хрущовим, була лібералізація соціально-економічних і політико-правових відносин у всіх сферах життя, особливо в сільському господарстві.

Вказана тенденція засвідчена практикою реформування сільського господарства, зокрема запровадженням індивідуального виміру праці, її грошової оплати, децентралізацією управління, скасуванням посередницьких структур, які обслуговували сільське господарство (МТС), об'єднанням в одне міністерство науково-дослідних і науково-освітніх інститутів, які спеціалізувались у галузі сільського господарства. Були вдосконалені форми і методи підготовки та розподілу кадрового потенціалу для сільськогосподарського виробництва, що зменшило волонтаризм у прийнятті рішень та неадекватні до природно-кліматичних умов форми спеціалізації

сільськогосподарського виробництва. Так, приміром, тваринництво розвивалось на основі передових досягнень науково-дослідних інститутів, які розробляли та впроваджували нові методи «трансплантації ембріонів», О. Квасницький у 1950 р. одержав перших у світі поросят-трансплантантів [13, с. 250]. Істотно змінилося співвідношення різних сільськогосподарських культур рослинництва та збільшився приріст їх посівних площ. Рослинництво України перетворилося із переважно зернової галузі в багатогалузеву систему, в результаті чого серед зернових основу посівів становила озима пшениця – зростання на 39,1% і кукурудза – зростання майже у 3,2 рази, а серед технічних культур найбільше зросли площі посіву під сояшником (майже у 13 разів) та цукровими буряками (майже в 2,5 рази) [13, с. 239–240]. Одночасно відбулась реконструкція науково-дослідних інститутів сільського господарства на основі подальшої спеціалізації у галузі рослинництва, тваринництва.

Акцентуємо увагу на тому, що всі реформи у сфері земельних відносин, що їх розпочав і здійснював М. Хрущов, не торкалися фундаментальних правових засад сільськогосподарського виробництва, оскільки і колгоспи, і радгоспи базувались на державній юрисдикції, соціалістичній за формою власності. Як стверджує М. Юрій, самі колгоспи, принаймні в 1930-х – на початку 1950-х рр., були набагато ближчими до «феодальних» володінь, що керувались державою, ніж до підприємницьких господарств в аграрному секторі. 1940-і рр. і початок 1950-х рр. характеризуються піком позаекономічного пограбування. У цей період норма експлуатації селянського двору становила більше 50%. Навіть у найтемніші часи російського самодержавства таке навряд чи було можливим. З другої половини 1960-х рр. у межах колгоспного ладу йде демонтаж «феодальних» і створення основ державного капіталізму [14, с. 682–683]. Звернімо увагу на те, що правові категорії «колгосп» і «радгосп» не зазнали істотної реконструкції свого юридичного змісту, оскільки конституція визнавала лише ці дві інституції юридичними суб'єктами господарювання у СРСР. Проте ці категорії частково синтезували в собі нові поняття і терміни, які набули чинності внаслідок реформування земельних відносин і які істотно зближувались за своїм смисловим значенням із подібними в європейській цивілізації. Йдеться про пенсійне забезпечення, грошову оплату праці, безоплатне навчання і медичне обслуговування. Відмова від «табірної економіки» змусила владу забезпечити певні компенсаційні механізми, шукати нові засоби стимулювання сільськогосподарського виробництва, що знайшло відображення у посиленні матеріальної зацікавленості селян і активізації всієї соціальної політики, в ширшому використанні товарно-грошових відносин і прагненні поєднати планові й ринкові важелі господарювання [15, с. 891].

Соціалізм у його державно-суб'єктивному виразі кинув клич світовому співтовариству в змаганнях із капіталістичним світом, утвердилось прагнення

«наздогнати і перегнати Америку». Ця світоглядна парадигма змагальності істотно змінила ментальність «радянського народу», в якій відчутні були критично-саркастичні рефлексії на рішення партійних з'їздів з їх декларуванням гасел про невідворотну перемогу соціалізму в усьому світі. Проте сільськогосподарська галузь у СРСР значно відставала від сільського господарства США. У 1959 р. вийшла праця Науково-дослідного інституту Держплану «Экономическое соревнование между СССР и США», де вказувалось таке: «У 1958 р. уся гуртова продукція сільського господарства США перевищувала гуртову продукцію нашого сільського господарства приблизно в 1,3 рази, а в обчисленні на одиницю населення – менше ніж у 1,7 рази» [16, с. 225]. За розрахунками К. Кононенка, один працюючий у сільському господарстві США дає продукції на суму в 7 разів більшу, ніж працюючий у СРСР, у тих самих одиницях виміру [3, с. 379]. Отже, державна власність на землю, в якій б метафори не маскувалась – «соціалізації землі», «народної власності», – не могла забезпечити оптимальне землекористування і весь спектр земельних відносин для інтенсивного нарощення виробництва сільськогосподарської продукції, добробуту селян і всього народу.

Серед позитивних надбань внаслідок реформування земельних відносин найбільш значимою була зміна орієнтирів подальшого розвитку сільськогосподарської галузі економіки. Й. Сталін утвердив правові засади земельних відносин та державного управління у спосіб, який призвів до архаїзації життєдіяльності селян та змінив вектор цивілізаційного розвитку від європейської правової культури до російсько-азійської. М. Хрущов здійснив політико-правове реформування так, що розвернув основний напрям розвитку землеробства і загальної культури українського села до національних цінностей, які сформувались у лоні європейської цивілізації, та підняв статус селянина-громадянина. Загалом проведені в період хрущовської відлиги реформи земельних відносин звузили прірву між європейською цивілізаційно-правовою культурою і українською. Отже, нова доба українського відродження настала внаслідок реформування усіх структур державного управління й основних сфер людської життєдіяльності.

М. Хрущов був одним із тих керівників Радянського Союзу, який засвідчив своє прихильне ставлення до українського народу. Наляканий масштабами і наслідками голоду М. Хрущов 17 грудня 1946 р. звернувся із проханням до Й. Сталіна допомогти Україні, яка голодувала. Але викликав у відповідь тільки гнів вождя, який назвав М. Хрущова боягузом, звинуватив його у недостатній твердості. У 1946–1947 рр. не вдалося приховати масових смертей, канібалізму, трупoidства та інших жахливих явищ, що супроводжували голод. І союзний центр вимушений був допомогти Україні хлібом, зерном, грошима, але допомога ця була недостатньою і запізною. Тільки за офіційними даними в Україні налічувалось 800 тис. померлих від голоду і 900 тис. осіб, які страждали на дистрофію [17, с. 355–356].

При цьому союзний центр вимагав безумовного виконання непомірних обов'язкових поставок зерна й іншого продовольства, не припиняв експорту зерна у величезних кількостях за кордон, значна частина якої призначалась для підтримки комуністичних режимів в інших країнах [11, с. 372].

М. Хрущов зруйнував сформовану Й. Сталіним ідеологію державного устрою диктатури пролетаріату з вождем, який зосередив у своїх руках усю владу, спертую на поліцейський інститут, і започаткував владу партійного лідера, що спирається на номенклатурну бюрократію з елементами лібералізму, що в кінцевому наслідку завершилось критичним аналізом усієї попередньої історії Радянського Союзу та його розпадом. На думку М. Поповича, утвердження влади М. Хрущова означало переміщення владного центру в партійні структури [2, с. 596]. У суспільній свідомості наважін сталінського гасла світової революції М. Хрущов утвердив думку про завершення розбудови соціалізму. Політична свідомість еліти радянського суспільства крок за кроком ламала догматичні обмеження політичної релігії комунізму. Критичне осмислення комуністичної реальності й елітою, і масами розпочалось і йшло швидкими темпами. З критики культу особи Й. Сталіна розпочався процес легітимізації у суспільній свідомості свободи

думки, яка завершилась модернізацією комунізму. Для М. Хрущова заміна формули «диктатури пролетаріату» на формулу «загальнонародна держава» означала те саме, що «генеральна лінія партії без Сталіна», а саме тотальний контроль без тоталітаризму, без масових репресій, соціалістичний «табір» без «зони» [2, с. 625].

Усе сказане дає підстави сформулювати висновки. Проведені державно-правові реформи в період хрущовської відлиги, по-перше, сприяли утвердженню і розвитку ринкових інституцій сільськогосподарського виробництва та мотивації працівників колгоспів і радгоспів до продуктивної праці; по-друге, утверджували певні ліберально-демократичні цінності та інституції в сільськогосподарській галузі виробництва в цілому та на різних рівнях державного управління. Внаслідок реформ були досягнуті більш справедливі правові, економічні і соціальні стандарти господарювання на селі. Істотним змістом реформ була зміна правових засад регулювання земельних відносин, які наближались до європейських цивілізаційно-правових цінностей. Відбулась деконструкція ментальності українських селян у розумінні свого громадянського і національного правового статусу та змінилися пріоритети цінностей суспільної і виробничої життєдіяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – 2-е вид. / пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2005. – 584 с.
2. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К. : АртЕк, 2005. – 888 с.
3. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 / К.С. Кононенко. – Мюнхен : Укр. техн.-госп. ін.-т, 1965. – 535 с.
4. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / АН СССР. – М., 1954.
5. Пятницький П.П. Оплата труда в колхозах / П.П. Пятницький. – М. : Гос. изд-во юрид. лит.-ры, 1953. – 96 с.
6. Пизюр Є. Новий фрагмент советської аграрної політики: укрупнення колгоспів / Є. Пизюр. – Нью Йорк : Укр.-амер. вид. т-во, 1952. – 48 с.
7. Народное хозяйство Украинской ССР. – К., 1958.
8. О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР. – М. : Госполитиздат, 1953.
9. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л.В. Ковпак ; НАН України, Інститут історії України. – К., 2003. – 250 с.
10. Федоренко Я.А. Окремі аспекти розвитку українського села в період хрущовської «відлиги» / Я.А. Федоренко // Гілея. – 2011. – Вип. 45. – С. 69–73.
11. Історія держави і права України : [підруч.] : у 2 т. – Т. 2 / [В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький та ін.] ; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка ; Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – К. : Ін Юре, 2003. – 578 с.
12. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз ; пер. з англ. О. Мокровольського. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
13. Сільське господарство України – від минулого до сьогодення : у 4-х т. – Т. I: Землеробство України: від праслов'ян через події ХІХ і ХХ століть до наших днів / М.В. Зубець, В.А. Вергунов, В.І. Власов, В.М. Костев, П.П. Панченко, І.Д. Примак. – К. : Аграрна наука, 2005. – 280 с.; Т. IV: Аграрна наука: розвиток та досягнення / М.В. Зубець, В.А. Вергунов, В.І. Власов та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2006. – 470 с.
14. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України / М.Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2003. – 738 с.
15. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. ; редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
16. Экономическое соревнование между СССР и США : критика взглядов американских буржуазных экономистов. – М. : Госпланиздат, 1959. – 240 с.
17. Шаповал Ю.І. Мороз перед «відлигою» // Історія України: нове бачення : у 2-х т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Т. 2. / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін. ; під ред. В.А. Смолія. – К. : Україна, 1996. – 494 с.